

Nüreddîn es-Sâbûnî'ye Göre Kudret-Fiil İlişkisi Çerçevesinde İnsan Fiilleri ve Sorumlu Özgür Kişilik

Araştırma Makalesi / Research Article

Hacer ŞAHİNALP*

Atıf/©: Şahinalp, Hacer, (2021). Nüreddîn es-Sâbûnî'ye Göre Kudret-Fiil İlişkisi Çerçevesinde İnsan Fiilleri ve Sorumlu Özgür Kişilik, Milel ve Nihal, 18 (1), 97-119.

Öz: Bu çalışma, Buharalı Hanefî ve Mâtürîdî âlimi olan Nüreddîn es-Sâbûnî'nin (ö. 580/1184), el-Kifâye ve onun özeti mahiyetinde el-Bidâye adlı eserlerinden istifade edilerek oluşturulmuştur. Çalışmanın odak noktasını, insanın eylemlerini gerçekleştirirken özgür ve sorumlu olduğu düşüncesi oluşturmaktadır. Çalışmada dolaylı olarak cevabı aranan soru ise şer/çirkin olarak bilinen eylemlerin failinin kim olduğudur. Mu'tezile, insanın eylemlerini yaparken özgür ve sorumlu olduğunu göstermek amacıyla onu fiillerinin yaratıcısı kabul etmiştir. Dolayısıyla onlara göre şerrin yaratıcısı da insan olmaktadır. Ehl-i sünnet, hayrın da şerrin de yaratıcısının Allah olduğunu söyleyerek buna karşı çıkmıştır. Genel Sünnî-Mâtürîdî çizgiyi takip eden Sâbûnî, yaratmayı (halk) Allah'a kesbi de insana atfederek, bir yandan insanın eylemlerinde asla Allah'tan müstağni kalamayacağını, diğer yandan da özgür ve sorumlu olduğunu temellendirmeye çalışmıştır. O, Eş'arîyye'den farklı olarak söz konusu kesbin hakiki fiil niteliğinde olduğunu belirtmiştir. Sâbûnî söz konusu temellendirmeyi gerçekleştirmek üzere, insana kesbini gerçekleştirirken gerekli olan kudretin özelliklerinden hareket etmiş ve kudretin fülle beraber olması, süreksiz/devamsız olması ve iki zıt şeye elverişli olması gerektiğini belirtmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İnsan Fiilleri, Halk-Kesb, İstîtâat/Kudret, Cevher-Araz.

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kelam ve İslam Mezhepleri Anabilim Dalı [hacersahinalp@yahoo.com] ORCID: 0000-0002-9542-2606

Human Acts Regarding the Power-Act Relationship and Responsible Free Personality in the Opinion of Nuraddin as-Sabuni

Citation/©: Şahinalp, Hacer, (2021). Human Acts Regarding the Power-Act Relationship and Responsible Free Personality in the Opinion of Nuraddin as-Sabuni, *Milel ve Nihal*, 18 (1), 97-119.

Abstract: This study has been developed with reference to the works al-Kifayah and its associated summary al-Bidayah written by Nuraddin as-Sabuni (d.580/1184), a scholar of Bukhara Hanafism and Maturidism. The postulate that human beings are free and responsible while performing their actions forms the focus of the study. The study indirectly seeks a possible answer to this question: who is the perpetrator of evil actions? Mu'tazila considers the human as the creator of his own acts to adduce that they are free and responsible while committing their acts. Thereby, in view of their opinion it is also the human who creates evil acts. Sunnah-followers opposed this assertion via the counterargument that Allah is the creator of both good and evil. Sabuni who abides by the inclination of general Sunnism and Maturidism, by referring creation (calling into being) to Allah and acquisition (kasb) to human, has attempted to form such a base articulating that, on one side, people can never be free from God in their actions, and, on the other side, they are also free and responsible in this regard. Differing from Ash'ariyyah, he states that, the acquisition in question bears the essence of a real act. To actualize his argument in question, Sabuni infers from the features of the power that is required for the people during the actualization of their own acquisition, and he claims that the power must be together with the act, must be impermanent/discontinuous, and also be appropriate for the two opposing things.

Key Words: Kalam, Human Acts, Creation-Acquisition (Kasb), Potency/Power, Essence-Impermanence.

Giriş

İnsanı Tanrı'dan bağımsız ya da Tanrı'yla birlikte değerlendiren yaklaşımların, hayatı anlamlandırma ve ona katkı sunmada farklı etkilerde bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. İnsanı Tanrı'dan bağımsız bir bileşken olarak görmeyen her inanç ve düşüncenin, onu her yönden bağımlı kıldığı da söylenemez; zira söz konusu inanç ve düşünce tarzları, insanın önüne kuvvetli bir sorumluluk ahlaki koymayı başarabilmiştir. Eylemlerdeki sorumluluk ise belli oranda bir özgürlüğü gerektirir. Mutlak olana tabi olanın her bakımdan bağımlı ve kuşatılmış olması düşüncesi karşısında insana hangi açıdan ve ne ölçüde sorumluluk verileceği ve bunun nasıl temellendirileceği İslam Kelam ekolleri tarafından genelde ef'âlül-'ibâd (insan fi-illeri) ya da kader başlığı altında tartışılmıştır.

Bir yandan Allah'ın mutlak sıfatlarına hanel gelme endişesi, diğer yandan bütün bir akâidin neredeyse insanın sorumluluğu ve hesap verici olması üzerine kurulu olması karşımıza bir çatışma olarak çıksa da bu durum, eylemlerin gerçekleşmesinde hem Tanrı'ya hem de insana düşen payın ne olduğunun irdelenmesini gerekli kılmıştır. Eylemlerdeki ilahî ve beşerî boyutun sınırları, aynı zamanda özgürlüğün çerçevesini de belirleyecektir. Daha açık söylemek gerekirse, irade ve kudretin eylemlerimiz üzerindeki etkinliği, özgürlüğümüzle doğrudan ilgilidir. İslam geleneğinde sosyo-kültürel olayların etkisiyle farklı bir seyir alan özgürlük sorunu, klasik Kelâm kaynaklarında insan fiillerinin yaratılması veya kader ana başlığı altında ele alınsa da alt başlıklarda dâî (eyleme davet eden sebep), irade, kudret/ istitâat, fiil, tevellüt gibi kavramların analiziyle düşünsel bir boyutta ele alınmıştır.

Bu çerçevede makalede Mâtürîdî âlimi olan Nureddîn es-Sâbûnî'nin insan fiillerine yönelik yaklaşımı, fiil-kudret ilişkisi çerçevesinde ele alınacak, söz konusu fikirlerinin insanın özgürlüğü ve sorumluluğuna ne derece katkı sunduğuna yönelik bir takım çıkarımlarda bulunulmaya çalışılacaktır. Yer yer diğer Mâtürîdî âlimlerinin konu hakkındaki fikirlerine de yer verilecektir. Ayrıca onun ve mensubu olduğu ekolün fikirlerini netliğe kavuşturmak için Mu'tezile ve Eş'arîyye'nin fikirlerine de yeri geldiğince değinilecektir. Hem Sâbûnî hakkında detaylı çalışmaların oldukça az olması hem de zikredilen konudaki fikirleri hakkında daha önce bir çalışmanın yapılmamış olması, bu makalenin özgün tarafını oluşturmaktadır. İnsanın eylemlerinden sorumlu olup olmadığı, eylemlerindeki özgürlüklerinin sınırlarının belirlenmesiyle, bu da İlahî fiillerle insan eylemlerinin mahiyetinin ortaya konmasıyla mümkün olabilecektir.

I. Sâbûnî'ye Göre İnsan Fiillerinin Yaratılması

Sâbûnî konuya geçmeden önce "Ta'dil ve Tecvir" başlığı altında, Ehl-i kible'nin Allah'ın adalet (ta'dil) ve hikmetle mevsuf, zulüm (tecvir) ve sefehten münezzehe olduğu noktasında fikir birliği içinde olduğunu aktarır.¹ O, fiillere yüklenen anlamların, o fiillerin Allah'a

¹ Nüreddin es-Sâbûnî, *el-Kifâye fi'l-hidâye*, tahk. Muhammed Aruçi (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 239-241; *el-Bidâye fi usûli'd-dîn (Mâtürîdîyye Akâidi)*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), A. 61-62, T. 127. (Burada kısaltma olarak verilen A. kitabın Arapça metnine, T.

nisbet edilip edilmemesinde belirleyici olduğunu; hikmet nazarıyla bakılan fiillerin Allah'a nisbet edildiğini, sefeh olanlarınsa edilmediğini (tenzih) belirttikten² sonra kelâm ekollerinin söz konusu kavramlara yükledikleri farklı anlamları zikreder. Mu'tezile'ye göre hikmet, "hem yapana hem de başkasına fayda sağlayan şeydir", sefeh de bunun zıddıdır. Eş'arîler'de hikmet, "Yapanın amaç (kasd) ve iradesine uygun olarak meydana gelen fiil", sefeh de bunun zıddı iken Mâtûrîdîler'e göre "Fayda taşısın taşımaması sonucu övülen yani iyi ve güzel olan iş hikmettir, bunun zıddı ise sefehtir."³

Sâbûnî'ye göre Ehl-i sünnet, canlıların fiillerinin, yüce Allah'ın yarattığı şeyler olup Allah'tan başka onların hiçbir mucidinin/hâlikinin olmadığı, ister madde (ayn) ister onun taşıdığı vasıf (a'raz) olsun, onları yokluktan varlığa çıkarmanın Allah olduğu konusunda fikir birliği içindedir.⁴ Nitekim Ebû Hanîfe de (ö. 150/767), ister hareket ister sükûn olsun insanın bütün fiillerinin "hakikî anlamda insanın kesbi" olduğunu ancak yaratıcısının Allah olduğunu belirtir.⁵ Bu düşünce akla şu soruyu getirmektedir: Bütün fiilleri Allah tarafından yaratılan insan cebr altında olmaz mı? Bütün bunlara rağmen insan için bir hürriyetten ve dolayısıyla bir sorumluluktan bahsetmek nasıl mümkün olur? Bu durumda imtihan, hesap, cennet ve ceennem gibi kavramların hala bir anlamının olduğu söylenebilir mi?

Sâbûnî, Kaderiyye'nin⁶ Ehl-i sünnete muhalefet ederek, bütün canlıların "ihtiyarî fiillerinin" kendi îcadlarıyla meydana geldiğini,

ise Türkçe metnine işaret etmektedir. Konu irdelenirken Arapça metin esas alınmıştır.

² Sâbûnî, *el-Kifâye*, 241.

³ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 240-241.

⁴ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 257; *el-Bidâye*, A. 64-65, T. 134.

⁵ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *el-Fıkhu'l-ekber (İmâmı Azamın Beş Eseri içinde)*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Kalem Yayıncılık, 1988), 68.

⁶ Kaderiyye tabiri genellikle Mu'tezile hakkında kullanılsa da aslında varlığı kaza ve kader meselelerinin tartışıldığı itizalden önceki tarihlere dayanır. Kaderiyye denilmesinin sebebi, söz konusu meselede insanın kendi fiillerinin takdir edicisi (الانسان هو الذي يقدر أعماله) olduğu, Allah'ın bunda bir yapıcılığının (صنع) ve takdirinin (تقدير) olmadığına yönelik düşünceleridir. Bk. Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak ve beyânu firketi'n-nâciyeti minhum* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîdeti, 1977), 94; Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, hzr. Abdüllatif Muham-

bunun Allah'ın kudret ve yaratmasıyla bir alakasının olmadığını savunduğunu aktarır. O ayrıca ilk dönem Mu'tezilesinin selefeye uyararak Allah'tan başka hâlik kabul etmediklerini, ancak Ebû Ali el-Cubbâî'yle (ö. 303/916) birlikte خلق (yaratma) ile ايجاد (icat etmek, yaratmak) kavramları arasındaki farkın ortadan kaldırıldığını ve “خلق” isminin insanın fiilleri için de kullanılmaya başlandığını, yine onlardan Ebû Abdillâh el-Basrî⁷ ile de “insanın gerçekten, Allah'ın ise mecazen hâlik olduğu” sözünün söylenmeye başlandığını nakleder.⁸ Bunun tam zıddında bulunan Cebriyye'nin de, bütün duyuları inkâr eden Sofistler gibi, insanlardan fiil ve ihtiyarî kaldırdıklarını nakleden Sâbûnî, ihtiyarî ve ıztırarî fiiller arasında fark olduğunu, insanın irade ve kudretiyle meydana gelen ihtiyarî fiillerin varlığının duyularla sabit aklen de zarûrî olduğunu ve dolayısıyla inkârının mümkün olmadığını savunur. O şeriatın, emir ve nehyin lüzumsuzluğuna götüren bu düşüncelerinden dolayı cahiller olarak nitelediği Cebriyye'nin, Kaderiyye'den daha tehlikeli olduğunu söylemekten de geri durmaz.⁹

Fiillerin yaratılış bakımından “Allah'ın mahluku”, ihtiyar yoluyla da “kulun makdûru” olmasında Eş'arîler'le mutabık olduklarını söyleyen Sâbûnî, bunun insanlar açısından hakiki fiil olarak isimlendirilmesinde ayrılığa düştüklerini belirtir. Eş'arîler'e göre in-

med el-Abd (Kahire: Mektebetü'l-Enclü'l-Misriyye, 1977), 48. Biz bu çalışmamızda bazen Sâbûnî'ye uyararak Kaderiyye, bazen de yaygın kullanım olan Mu'tezile tabirini kullanacağız.

- ⁷ Hüseyin b. Ali b. İbrahim el-Basrî (ö.369/980) Ebû Hâşim'e bağlı Mu'tezile'nin ileri gelen âlimlerindendir. Basra'da doğmuş Bağdat'ta vefat etmiştir. Askâ' ve Horasan'da şöhret bulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebu'l-Hasen İmâdüddîn Abdülcebbar b. Ahmed, *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile ve mubâyenutuhum li sâiri'l-muhâlifîn*, tahk. Fuâd Seyyid (Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1393/1974), 325-327; Ahmed b. Yahyâ b. el-Mürtedâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile ev el-münyetü ve'l-emel*, tahk. Suvesineh Diftlûd, Filzer (Beyrut: Matbaatü'l-Kâsûlikiyye, 1380/1961), 105-107; Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-'Askâlânî, *Lisânü'l-Mîzân* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1406/1987), 2/301. yaygınlaşmıştır.
- ⁸ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 257-258. Krş. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Kitâbü't-tevhîd*, tahk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, 3. baskı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 323-324.
- ⁹ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 258; Krş. Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 321-323; Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî, *Tebşiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, tahk. Hüseyin Atay, Ş. Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003), 2/173-174. Nesefî'nin Cebriyye'ye karşı ileri sürdüğü deliller için bk. *Tebşiratü'l-edille*, 2/176-177.

san fiilleri kesb yönüyle hakiki, fiil yönüyle mecazî olarak isimlendirilir; hakikî fiil sadece Allah'ın icadıdır.¹⁰ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, (ö. 333/944) mezhebin genel kanaatini, ihtiyarî fiillerin hakikat anlamında kullara, yaratılmaları açısından da Allah'a izafe edilmesi şeklinde açıklamış ve insanların asi ya da itaatkâr olmalarının bu açıdan değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Özetle ona göre fiiller hakikat anlamında hem Allah'a hem de kula nisbet edilebilir.¹¹ Mâtürîdîler'in, fiillerin "hakiki" anlamda insanlara ait olduğunu özellikle belirtmeleri, insanın fiillerinin sorumluluğundan kaçamayacağını göstermek içindir. Sâbûnî'nin Eş'ârî görüşleri zikretmeden önce Cebri görüşüne değinmesi ve onları insanları her türlü sorumluluktan sıyrın anlayışlarından dolayı Kaderiyye'den bile tehlikeli görmesi, bu vurgunun ve özgürlüğe verilen değer için açık bir göstergesidir.

Sâbûnî, Cebriyye'den sonra eleştiri oklarını Kaderiyye'ye (Mu'tezile de dahil) yöneltir ve işe öncelikle Kaderiyye'nin ileri sürdüğü naklî ve akli delilleri zikrederek başlar. Onlar, yaratma kelimesinin Allah'tan başkası için de kullanılabilmesine dair "فَتَبَارَكَ اللهُ "أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ" "Yaratıcıların en güzeli olan Allah çok yücedir" (Mü'minûn, 23/14) ayetini zikrederler. Akli delil olarak da tevhid ve adalet ilkeleri gereği, insan fiillerinin tamamının Allah'a ait olduğunu söylemenin cebri; kesb yönünden insana halk yönünden Allah'a ait olduğunu iddia etmenin ise şirk olduğunu belirtirler. Onlara göre bütün ihtiyarî fiiller, Allah'ın icadının taalluku olmaksızın insana aittir;¹² Allah tarafından verilmiş bir kudretle insanın icadı ve ihdasıyla insandan neşet etmiştir. İnsanın fiillerinin yaratıcısı olduğu fikriyle Mu'tezile, bir yandan insanların eylem özgürlüğünü koruma altına almaya çalışmış, diğer yandan da Allah'ın âdil ve hakîm olduğuna ve dolayısıyla kötülük işlemeyeceğine dair tenzihçi yaklaşımı ön plana çıkarmaya çalışmıştır.¹³ Bunu delillendirmek üzere Ehl-i sünnete şu soruyu yöneltirler: "Şayet Allah, sizin

¹⁰ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 259. İmam Mâtürîdî Eş'ârîler olarak isimlendirmemekle birlikte insan fiillerini mecazi olarak insana hakikat manasında ise Allah'a izafe etmeyi genel Cebri kanaat olarak takdim eder. Bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 321.

¹¹ Bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 324-333.

¹² Sâbûnî, *el-Kifâye*, 260-261. Krş. Neseî, *Tebsiratü'l-edille*, 2/173-175.

¹³ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hulusi Arslan, "Mutezili Düşüncede İlahi Fiil İnsani Fiil Ayırımı ve Bu Ayırımın Temel Kriterleri", *Dinî Araştırmalar Dergisi* 6 (2003): 55-73.

iddia ettiğiniz gibi, kulda bir fiil yaratmak istese kulun bundan kaçınması mümkün müdür değil midir? Şayet 'hayır' dersiniz Cebriyye gibi kula acziyet isnat etmiş olursunuz; şayet 'evet' dersiniz bu sefer de Allah'a acziyet isnat etmiş olursunuz ki Allah her türlü acziyetten münezzehtir." Öte yandan Mu'tezile, kabîhin yaratılmasının kabîh, sefehin yaratılmasının da sefeh olduğu ilkesinden hareketle, bunların Allah tarafından yaratılmasının hikmete aykırı olacağını, ancak insanın fiili olabileceğini iddia eder. Yine onlara göre şayet fiil, Ehl-i sünnetin de iddia ettiği gibi insanın makduru ise Allah'ın makduru olamaz. Çünkü "bir tek makdûrun iki kâdirin kudreti altında bulunması imkânsızdır."¹⁴

Sâbûnî naklettiği Mu'tezilî düşünceye ait bu eleştirilere, Ehl-i sünnetin görüşlerini ispatlamak için gerekli naklî ve aklî delilleri zikrettikten sonra *el-Kifâye* adlı eserinde tek tek cevap verir. Müellife göre Allah, "ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ" (En'âm, 6/102) ve "أَمْ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ خَلَقُوا كَخَلْقِهِ فَتَشَابَهَ الْخَلْقَ عَلَيْهِمْ قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ" (Ra'd, 13/16) ayetlerinde "halıkiyyet" ile kendini methetmiştir. Bu da herhangi bir şeyin yaratılmasında ona hiçbir kimsenin ortak olamamasını iktiza eder. O ayrıca, üzerinde tartışılan "وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ" (Saffât, 37/96) ayetinde geçen mâ (ما) edatının fiil ile birlikte bulununca "اعجبني ما صنعت" "İş yapışın hoşuma gitti" cümlesinde olduğu gibi nahiv âlimlerince masdar manasına alındığını, dolayısıyla ayetin anlamının, والله خلقكم وعملكم yani "Allah sizi de amellerinizi de yaratmıştır"¹⁵ şeklinde olması gerektiğini söyler.

¹⁴ Mu'tezile'nin itirazları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedânî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, tahk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü'l-vehbe, 1965), 354-363; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1401/ 1981), 135-136; Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed Hüseyin b. Abdülkerîm el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, tahk. Hâniz Beyter Lins (Kahire, Dârü İhyâi Kütübü'l-Arabiyye, 1383/1963), 100-101; Ebü'l-Fađl Adüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-İcî, *el-Mevâkıf fi 'ilmi'l-Kelâm* (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, t.y.), 315, 316.

¹⁵ Sâbûnî, *el-Bidâye*, A. 65, T. 134-135. Krş. Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr el-Eş'ârî, *el-Luma' fi reddi 'Alâ ehl-i'z-zeyği ve'l-bida'*, tahk. Hamûde Çarâbe (Kahire: Mecmeu'l-Buhûsui'l-İslâmiyye, 1975), 69; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 379; Ebü'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *Lüme'u'l-edille fi kavâidi akâidi Ehl-i sünneti ve'l-cemâ'e*, tahk. Fevkiye Huseyn Mahmûd (Kahire: el-Müessesetü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1385/1965), 106-107; Sa'düddîn Mesûd b. Ömer eş-Şâfiî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd* (İstanbul: Dârus-Saâde, 1305 h.), 2/133; Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 101-105.

Naklî delilleri zikrettikten sonra Sâbûnî, Ehl-i Sünnet'in aklî delillerine geçer:

1. Aynlar ve fiiller var oluş bakımından birbirine eşittir. Cevher ve cisimlerin varlığını Allah'a nisbet etmeyen Dehrîler'le, fiiller vb. arazların varlığını Allah'a nisbet etmeyen Mu'tezile benzer bir hataya düşmüşlerdir. Dehrîler'e katılmayarak aynların hâdis ve mümkünü'l-vücut ve dolayısıyla Allah'ın icadı olduğunu savunan Mu'tezile'nin, aynı durumdaki fiil vb. arazların yaratılışını Allah'a nispet etmeyişlerini bir kafa karışıklığı olarak değerlendiren Sâbûnî, eşit illete sahip olmalarına rağmen birini kabul ederken diğerini kabul etmemeyi sapkınlık olarak nitelemiştir.¹⁶

2. Sâbûnî, fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu ispatlamak amacıyla Mu'tezile'ye onlarınkine benzer şekilde şu soruyu yönelir: Kişi kendinde hareketi gerçekleştirirken Allah aynı kişide sükûn halini icat etmeye muktedir midir değil midir? Eğer muktedirdir denilirse iki zıd bir arada olmuş olur; şayet değildir denilirse, Allah'a acz nisbet edilmiş olur. Her iki durum da muhaldir.¹⁷

3. "أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ" (Mülk, 67/14) ayetinde olduğu gibi yaratma gücüne ancak, yaratacağı şeyler hakkında her türlü ayrıntıyı, inceliği bilen sahip olur. İnsan çoğu zaman işleyeceği fiil hakkında iyilik, kötülük, zarar veya fayda şeklinde bir bilgiye sahip değildir. Eğer kişi, fiilin yaratıcısı olsaydı, o fiilleri bütün halleriyle bilmesi ve fiili kendi istek ve amacına göre yaratması gerekirdi. Onun istek ve amacına uygun olmayan pek çok fiilin gerçekleşmiş olması, fiilin yaratıcısı olmadığının en önemli kanıtıdır.¹⁸

Sâbûnî'ye göre Allah insanlarda iki çeşit hareket yaratır; birincisi, titreme eyleminde olduğu gibi, insanın kudret ve iradesinin dışında, insan için bir fiil olmaktan ziyade sıfat niteliğinde olan Allah'ın insanda yarattığı harekettir. Buna "halk" denilmiştir. İkincisi ise Allah'ın insanın kudret, irade ve ihtiyarıyla yarattığı, insan için hem sıfat, hem fiil hem de kesb olarak nitelendirilen harekettir. İhtiyarî bütün hareketlerimiz bu kategoriye girmektedir. Her ikisi de fiildir ancak, her kesb fiil olduğu halde her fiil kesb değildir.

¹⁶ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 265; *el-Bidâye*, A. 65, T. 135.

¹⁷ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 265-266; *el-Bidâye*, A. 65, T. 135.

¹⁸ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 266-267; *el-Bidâye*, A. 65-66, T. 136. Krş. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 371-379; Cüveynî, *Lüme'u'l-edille*, 107; Pezdevî, *Usûli'd-dîn*, 105.

Özetle, Allah'ın fiiline halk, kulun fiiline kesb denilmiştir.¹⁹ Sâbûnî bu açıklamalarıyla, ne Mu'tezile gibi insanları fiillerinin yaratıcısı ne de Cebriyye gibi insanı cebr altında görmüş, Allah'ın yarattığı, ancak insanın irade ve ihtiyarının devreye girdiği kesb olarak nitelenen bütün fiillerin, insan hürriyetine ve sorumluluğuna işaret ettiğini belirtmek istemiştir. Bu tutum onun genel Mâtürîdî çizgiyi takip ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Eş'ârîler'e göre de gerçek yaratıcı Allah'tır, eylemi başlatma mahiyetinde kişinin irade ve kudretini bir fiil için sarf etmesi kesb, bunun neticesinde Allah'ın fiili îcad etmesi ise halktır. Bir tek makdûrun iki kudretin eseri olması ancak farklı yönlerden olursa mümkündür; fiil îcad yönüyle Allah'ın, kesb yönüyle de insanın makdûrudur.²⁰ Sâbûnî de bu son cümleye katılır ve "insanın fiili insanın makdûru, Allah'ın ise hem mahlûku hem de makdûrudur" der.²¹ Eş'ârîler, insanın makdûruna halk yerine kesb ismini vermekle Mu'tezile'den, "fiil" ismini vermemekle de Mâtürîler'den farklı düşünmüştür.²² Onlara göre fiil, gerçek anlamda Allah'a ait olan îcad etmekten ibarettir, insanlara ait olan kesb, gerçek anlamda bir fiil olamaz ancak mecazî anlamda fiildir. Sâbûnî, buna karşılık olarak, fiil kelimesinin herhangi bir kayda bağlı olmaksızın insan için kullanılmasının onun hakikat manasına alındığının kanıtı olduğunu ifade eder. Ona göre mecaz manada olması için kulun kesbi ile Allah'ın îcadı arasında bir benzerliğin olması gerekir ki böyle bir benzerlik bulunmamaktadır.²³

¹⁹ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 267-268; *el-Bidâye*, A. 66, T. 136.

²⁰ Bk. Eş'ârî, *el-Luma'*, 72-73; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 224, 363, 371; Cüveynî, *Lüme'u'l-edille*, 107; Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 100; Ebû'l-Hasen Ali b. Mummed b. Ebî Alî Seyfüddîn el-Âmidî, *Çâyetü'l-merâm fi 'ilmi'l-Kelâm*, tahk. Hasan Mahmûd Abdüllatîf (Kâhire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1391/1971), 207.

²¹ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 269; *el-Bidâye*, A. 66-67, T. 137.

²² Neseî, "وَافْعَلُوا الْخَيْرَ" "hayır işleyin!" (el-Hacc 22/77) ayetinde ve başka pek çok ayette Allah'ın fiili insana da isnad ettiğini, dilcilerin de aynı noktaya işaret ederek günlük dilde çok kullanılan "falan şunu yaptı, filan şu güzel amellerde bulundu (فعل فلان كذا)" sözünün insanın fiil sahibi olduğunu, hatta Eş'ârî de dahil olmak üzere bütün kelâm âlimlerinin de "Kulların Fiillerinin Yaratılması" şeklinde bir başlık kullandıklarını söyleyerek bu tür bir iddianın dayanak-tan yoksun olduğunu göstermek ister. Bk. Neseî, *Tebîrâtü'l-edille*, 2/176.

²³ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 268-269; *el-Bidâye*, A. 66-67, T. 137.

Mu'tezile'nin bir tek makdûrun iki kudretin eseri olamayacağı²⁴ tezine karşılık Sâbûnî, şayet bununla, biri ihtira' (yaratma) diğeri de kesb cihetiyle makdûra etki eden iki kudret kast ediliyorsa, insanın, îcâd olarak nitelendirilmeksizin ihtiyar ve kudretinin etkisiyle kesb olarak isimlendirilen bir fiili olduğu ispatlandıktan sonra böyle bir ihtimalin olamayacağını söyler. Ancak bununla ihtira' ve yahut kesb yönünden bir makdûrun iki kudret tarafından yapılamayacağı kastediliyorsa bunun doğru olduğunu; zira Allah'ın yaratmada ortağı olamayacağı gibi bir tek kesb olan fiilin de iki kesb edici tarafından yapılmasının düşünülmemeyeceğini söyleyerek²⁵ Mu'tezile ile bir orta yol bulma arayışına gitmiştir.

Sâbûnî, Mu'tezile'yle bir başka uzlaşma noktasını, halk kelimesinin anlamı üzerinden kurmaya çalışır. Ona göre şayet halk, "şekil ve suret vermek" (التقدير) anlamında alınırsa insana da nisbet edilebilir. Dolayısıyla halk hem ایجاد (îcâd) hem de التقدير (takdir) anlamında kullanılabilir. Kur'an'da "وَإِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِأَذْيِ" (Mâide, 5/110) ayetinde geçen تَخْلُقُ kelimesi, تقرر yani "şekil verirsin" anlamındadır. "فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ" (Mü'minûn 23/14) ayetinde geçen الْخَالِقِينَ kelimesini de "suret yapanlar" şeklinde anlamlandırmak yerinde olacaktır.²⁶ Kanaatimizce Sâbûnî'yi bu şekildeki bir yoruma iten sebep, zikredilen söz konusu ayetlerin varlığıdır.

Öte yandan Sâbûnî, Mu'tezile'nin kendilerine yönelik cebr iddiasını kabul etmez ve insanın fiili, kudreti, iradesi, ihtiyarı olduğunu ispatlayan kendileri için bu tür bir iddianın ithamdan öteye gitmeyeceğini söyler.²⁷ O, ayrıca Mu'tezile'nin kendilerine yönelttiği "Şayet Allah, sizin iddia ettiğiniz gibi, kulda bir fiil yaratmak istese kulun bundan kaçınması mümkün müdür değil midir?" sorusunun muhatabının kendileri olmadığını, esas muhatabın ilahî iradeyi kadîm, ilahî fiilleri hâdis görüp fiilden iradeyi yoksun bırakanlar olduğunu ifade eder. Kendi görüşlerinin, ilahî iradenin ilahî fiille beraberliği ve ikisinin ezeliği yönünde olduğunu da ekler.²⁸ Kişi şayet irade etse ve fiile yönelse (kasd), Allah o fiili âdeti üzere

²⁴ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 261. Ayrıca bk. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 332-354; Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, 2/137-140.

²⁵ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 269-270.

²⁶ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 269; *el-Bidâye*, A. 67, T. 137.

²⁷ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 271.

²⁸ Sâbûnî'nin Fiilî Sıfatlar ve Tekvîn ve Mükevven konusu hakkındaki fikirleri için bk. Sâbûnî, *el-Kifâye*, 135-147; *el-Bidâye*, A. 35-38, T. 71-73, 86-91.

yaratır; eğer kişi o fiili işlemekten kaçınırsa yaratmaz. Bu durumda kişinin kasd ve ihtiyarıyla ihtiyarî fiil meydana geldikten sonra “kulun bundan kaçınması mümkün müdür değil midir?” şeklindeki bir soru gereksizdir.²⁹

Mu'tezile'nin kabîh ve sefehin Allah tarafından yaratılmasının asla düşünülemezine dair görüşlerine karşı ise Sâbûnî şunları söyler: İster kabîh (çirkin) ister hasen (güzel/iyi) olsun Allah'ın yarattığı her şeyde tam bir hikmet vardır. Akıl, rubûbiyyetin hikmetlerini ihata etmekte noksan, gözler ise ulûhiyyetin sırlarını idrakte acizdir. Allah'ın, hikmeti bilinemeyecek şeyleri yaratmasının imkânsız olduğu söylendiğinde inada ve tekebbüre düşülmüş, mümkündür denildiğinde ise Allah'ın hikmetinin bilinemeyeceği gerçeği kabul edilmiş olur. Dolayısıyla insanlara çirkin gibi görünen şeylerde Allah'ın belli hikmetlerinin olduğunun kabul edilmesi gerekir. Allah bununla kudretinin yüceliğini, yarattıklarından müstağni olduğunu ve onların ibadet ve taatlerine muhtaç olmadığını, küfür ve günahlara mukabil imanın ve ibadetlerin güzelliğini göstermek istemiş olabilir.³⁰ Böylece Sâbûnî kötülüğün ontik varlığını ve Allah tarafından yaratıldığını kabul etmekte, fakat şerrin yaratılmasının şer olduğu fikrine katılmamaktadır. Böylece o, şer gibi görünen şeylere hikmet ve hayır nazarıyla bakmanın önemine değinerek genel Mâtürîdî anlayışı yansıtmıştır.

II. Sâbûnî'ye Göre İstîtâat/Kudret

Sâbûnî'ye göre, kudret, kuvvet, istîtâat, vus'ât, takat gibi kelimeler dil bilginlerine göre yakın anlamlı ise de Kelâm bilginleri nezdinde eş anlamlıdır. Kudret, İmam Mâtürîdî'ye göre, bir şeyi yaratamayan ve ortaya çıkaramayan, ancak doğrudan (mübaşir) ya da dolaylı (mütevellid) fiilleri yapabilen bir melekedir.³¹ İhtiyarî fiiller için kudretin insanlarda bulunmasını inkâr eden ve insanların Allah'ın yaratmasının üzerinde gerçekleştiği bir mecradan ibaret gören Cebriyye'nin tutumunu, ilahî emir, yasak, va'd ve va'din hiçe sayılması, dinî hükümlerin iptali, duyulara ve zarurete bağlı (zaruri-bedihi) gerçeklerin inkârı olarak gören Sâbûnî, bu düşüncelerinden dolayı onları Sofistler'e benzeter.³²

²⁹ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 274.

³⁰ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 275.

³¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 410.

³² Sâbûnî, *el-Kifâye*, 242; *el-Bidâye*, A. 62, T. 129.

Sâbûnî, insanın eylemlerindeki sorumluluğunu ve özgürlüğünü, insanların fiillerini gerçekleştirmeye muktedir oldukları öncülünden hareketle ispatlamak amacıyla Cebriyye'ye karşı bir takım deliller ileri sürer. O, "وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتِطَاعَ اِلَيْهِ سَبِيْلًا" (Âl-i İmrân 3/97) ayetinde açık bir şekilde insanın istitâatine, fiil ve amelde bulunma kudretine işaret edildiğini belirtir. Yukarıdaki ayetten hareketle ayrıca, kendisinde kudret olmayana emr ve nehiyde bulunmanın hikmet dışı olacağını, insanın bir eyleminin olmaması durumunda insandan hâsıl olanın Allah'ın fiili olacağını, bu durumda da Allah'ın kendi kendisine emretmiş ve nehyetmiş, va'd ve va'dde bulunmuş olacağını söyler. Aklî delil olarak da şunları aktarır: Her akıl ve insaf sahibi bilir ki eli istemsizce titreyen kişinin durumu hariç insanlar, ihtiyaç halinde kendi ellerini hareket ettirebilmektedir. Dolayısıyla bir şeyi kendi tercihimize mi yoksa gayr-ı ihtiyarî mi yaptığımıza dair bizde hâsıl olan his gayet açık ve nettir. Bunu inkâr etmek, tam bir şüpheci (sofestâî) gibi içsel ve dışsal tüm edimleri inkâr etmek demektir.³³

A. Sâbûnî'ye Göre Kudretin Süreksizliği ve Fiille Beraber Olması

Sâbûnî'ye göre istitâat/kudret ikiye ayrılır; birincisi "sebeplerin uygunluğu ve vâsıtaların sağlıklı olmasıdır. Bu kudret, açık bir şekilde fiilden önce gelir ve teklifte bulunmanın zorunlu koşuludur, "وَلِلّٰهِ عَلَى لَوْ اسْتِطَعْنَا لَخَرَجْنَا" (Âl-i İmrân, 3/97) ve "لَوْ اسْتِطَعْنَا لَخَرَجْنَا" (et-Tevbe 9/42) ayetleri de bunun delilleridir. İkincisi ise fiilin kendisiyle gerçekleştiği hakikî kudrettir.³⁴ Hâdis olan bu kudret, Ehl-i sünnete göre canlıların ihtiyarî fiillerini gerçekleştirirken Allah'ın "fiil anında yarattığı" araz olan kudrettir. Arazların devamlı olması ise imkânsızdır. Mu'tezile, Dırâriyye³⁵ ve Kerrâmiyye'nin çoğunluğu bu kudretin "kulun sorumlu tutulabilmesi için" fiilden

³³ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 242-243.

³⁴ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 243-244. Krş. Neseî, *Tebziratü'l-edille*, 2/113-115.

³⁵ Basra Mutezilesinden ona Dırâr b. 'Amr el-Gatafânî el-Kûffî'nin (ö. 200/815?) takipçilerinin oluşturduğu düşünce ekolü. Geniş bilgi için bk. Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977), 201; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 90-91; Osman Aydın, "Dırâr b. 'Amr ve Mu'tezile'nin Teşekkül Sürecindeki Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (1999), 661-689.

önce bulunması gerektiğini savunmaktadır.³⁶ Bunlara göre kişi, Allah'ın herhangi bir dahli olmadan fiilini kendi başına işler ve "kendi fiilinin haliki" olur. Nitekim bu tür bir yaklaşım, Ebu'l-Muîn en-Nesefî'ye göre insanın eylemlerini yaparken Allah'a ihtiyaç duymaması anlamına gelecektir.³⁷

Sâbûnî, Ehl-i sünnetin, arazların tamamının süreksizliği konusunda müttelik olduğunu, Mu'tezile'den Ka'bî, Ahmed Şetavî ve Ebû Hafs es-Sîmrî'nin buna katıldığını, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf, Cubbâî ve oğlu Ebu Hâşim, Dırâr b. 'Amr ve Neccâr'ın bazı arazları devamlı, bazılarını ise devamsız kabul ettiklerini, Nazzâm'ın ise arazlarda devamlılığı imkânsız gördüğünü fakat onun da "hareket"ten başka araz kabul etmediğini, Kerrâmiyye'nin ise arazların bâkî olduğu görüşünü savunduklarını aktarır.³⁸ Dolayısıyla, Mu'tezile'nin çoğunluğu tarafından zaman, ses ve hareket dışındaki arazların büyük bir kısmının daimî kabul edildiği söylenebilir.³⁹

Kudretin fiilden önce değil de fiil anında Allah tarafından yaratıldığı görüşünü savunan Sâbûnî, söylediklerini kanıtlamak adına öncelikle naklî delilleri öne sürer. Bunlardan birincisi Allah'ın küfrü kınamak adına beyanda bulunduğu " مَا كَانُوا يَسْتَنْطِغُونَ السَّمْعَ وَمَا كَانُوا يُبْصِرُونَ ... " Hûd suresinin 20. ayetidir. Sâbûnî'ye göre bu ayetteki zem, âletler/vasıtalar sağlam olmasına (selâmeti'l-âlet) rağmen hakiki kudretin yokluğuna yönelik bir kınamadır. Bir diğer ayet ise Musa (a.s.)'a yönelik serzenişi içeren " قَالَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَنْطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا " Kehf suresi 67. ayettir. Buradaki anlam; "sabretmeye muktedir (sabretmen için gerekli koşullara sahip) olmaya rağmen sabredemedin" şeklindedir. Şayet Hz. Musa bu koşullara sahip olmasaydı kendisine yönelik bu serzeniş de yerinde olmayacaktı.⁴⁰ Dolayısıyla o, kendisine sorumluluk yükleyen hakikî kudretle sabretme eylemini gerçekleştirmediği için kınanmaya maruz kalmıştır.

³⁶ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 244; *el-Bidâye*, A. 62-63, T. 129. Krş. Nesefî, *Tebşiratu'l-edille*, 2/117-119.

³⁷ Nesefî, *Tebşiratu'l-edille*, 2/113 vd.; Mustafa Sait Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992), 77, 83.

³⁸ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 246-247.

³⁹ Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "İslam Kelâmında A'raz nazariyesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/6 (İstanbul: 1993): 79.

⁴⁰ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 244.

Sâbûnî, Mu'tezile'nin kudretin fiilden önce ve sürekli varlığına⁴¹ yönelik olarak ileri sürdüğü delilleri şu şekilde sıralar: "... يَا حَيْبِي خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ... " (Bakara, 2/63; A'râf, 7/171) ve "... خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ " (Meryem, 19/12) ayetlerinde⁴² geçen elle almada elin varlığı, almanın gerçekleşmesi için zorunlu bir öncüdür. Ayetlerde geçen "bir kuvvet/kudretle almak" da ancak kuvvetin alma eyleminden önce varlığıyla mümkün olabilir. Şayet kudret fiilden önce olmasaydı kâfirin küfür halindeyken imana da gerçek anlamda muktedir olmaması gerekirdi. Oysaki bu kişi, iman etmediği halde kendisinde önceden bir inanma kudreti de bulunduğundan inanmakla mükelleftir. Böyle bir kudretin yokluğunun iddia edilmesi, Allah'ın insanları kudretlerinin olmadığı şeyle mükellef kılması anlamına gelir.⁴³ Kendisinde inanma kudreti olmayan birine inanmasını söylemek, görmeyen birine görmesini söylemek gibidir. Oysaki bu kişi mazurdur. Şayet kâfir mazur ise onun adalet ve hikmet gereği cezalandırılmaması gerekir.⁴⁴

Sâbûnî, Mu'tezile'nin ileri sürdüğü Bakara 63, A'râf 171 ve Meryem 12. ayetlerdeki "almak" eyleminin gerçekleşmesi için gerekli olan el ve alabilme kuvvetinden birincisinin (el) fiilden önce varlığını kabul etmekle beraber ikincisinin bir araz olduğunu söylemiştir. Ancak o, araz olan bu alma kuvvetinin eylemden önce yaratılması durumunda eylem anında yok olacağını ve fiilin kudretsiz meydana geleceğini belirterek söylenenleri reddeder.⁴⁵ Kudretin fiilden önce olmaması durumunda kâfirin iman etmeye muktedir olamayacağı, böyle birinin inanmakla mükellef kılınmasının *teklif-i mala yutaka* (تكليف ما لا يطاق) gireceği şeklindeki eleştiriye karşı ise Ebû Hanîfe'nin "bir tek kudretin iki zıt şeye (iman-küfür) münâvebe (bedel) yoluyla elverişli olması" tezini öne sürmüştür.⁴⁶

⁴¹ Bk. Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, 84.

⁴² Mu'tezile'nin öne sürdüğü bir diğer ayet için bk. Teğâbun, 64/16.

⁴³ Bk. el-Bakara, 2/276.

⁴⁴ Bk. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 391; Sâbûnî, *el-Kifâye*, 244-245. Krş. Neseî, *Tebîrâtü'l-edille*, 2/118-119, 159.

⁴⁵ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 255.

⁴⁶ Ebû Hanîfe, Allah'ın insanları Hz. Âdem'in sulbünden yarattığını, onlara akıl verdiğini, imanı emredip küfürden nehyettiğini ve "Rabbizin değil miyim?" diye sorduğunda insanların bunu kabul ettiğini, bunun da iman olduğunu ve bu fıtrat üzere doğduklarını belirttikten sonra küfre düşenlerin bu fıtratı değiştirdiklerini (من كفر بعد ذلك فقد بدل و غير), iman edip ahde sâdik olanlarda ise bu fıtratın sâbit ve devam edici olduğunu söylemiştir. Bk. *el-Fıkhu'l-ekber*, 68.

O, kâfirin kudretini küfür yerine (bedel) iman yönünde kullanması durumunda inanacağını, bunu yapmadığından kâfir olduğunu söyleyerek insanın seçimlerinde özgür, fiillerinden de sorumlu olduğunu vurgulamak istemiştir.⁴⁷

Sâbûnî, Mu'tezile'ye karşı kudretin süreksizliği ve fiille beraber olması gerektiği fikrini, arazların mahiyetinden hareketle açıklamaya çalışmıştır. Fiilin kendisiyle meydana geldiği hakikî istitâatin (kudret) bir araz olduğunu, arazın da iki an ve iki zaman içinde devam edemeyeceğini, fiilden önce var olması halinde fiil anında bulunamayacağını belirtmiştir. Ona göre şayet insan kudreti fiilden önce bulunsaydı fiilin gerçekleşme anında var olamayacak ve böylece fiil kudretsiz meydana gelmiş olacak, bu da âciz (kudretsiz) kişiden de fiilin meydana gelmesi anlamına gelecektir.⁴⁸ Şayet bir fiil, kudretsiz meydana gelebiliyorsa o zaman teklif için kudrete de ihtiyaç yok demektir.⁴⁹ Oysaki Mu'tezile, hikmet ve adalet esasları gereğince, kudreti sorumluluk ve teklif için şart koşturmuşur.

Sâbûnî konunun açıklığa kavuşması için iki öncülünden hareket etmektedir; birincisi arazların zattan (cevher) ayrı manalar olduğu, ikincisi ise devamlılıklarının imkânsızlığıdır. Sâbûnî, arazların zattan ayrı manalar olduğunu, "Âlemin Hudûsu ve Allah'ın Varlığı" başlığı altında açıklamış ve arazı, "başkasına (cevhere veya en az iki cevherden oluşan cisme) bağlı olarak yer tutabilen ve devamlı olmayan şey" şeklinde tanımlamıştır. Bunu ise siyah olan saçın ağarması üzerinden anlatır ve saç aynı olmasına rağmen araz olan siyahlığın değişerek beyaza dönüştüğünü, şayet zat ve araz birbirinin aynı olsaydı, siyah olan saçın yine siyah kalması gerektiğini belirtmiştir.⁵⁰

Sâbûnî, arazların hepsinin bâkî olmadığını aklen sabit olduğunu ve bazı arazların devamsızlıklarının aklın yanında hisle de bilinebileceğini belirtmiştir. O var olmanın, devam etmek (bekâ)" anlamına gelmeyeceğini, şayet⁵¹ bekâ zattan (bâkî olandan) ayrı bir mana olmasaydı, bâkî olanın kendi zatından dolayı bâkî olması ge-

⁴⁷ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 256.

⁴⁸ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 245; *el-Bidâye*, A. 63, T.130.

⁴⁹ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 245, 249; *el-Bidâye*, A. 64, T.132

⁵⁰ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 56-57; *el-Bidâye*, A. 19-20, T. 62.

⁵¹ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 246-247; *el-Bidâye*, A. 63, T. 130.

rekeceğini; yani zâtının bekâsı için illet (sebeup) olacağını vurgulamıştır. Böylece bekâ için yeter şart olan zat da hiçbir zaman yok olmayacaktır. Aynı şekilde siyahlık da zatından dolayı siyah olacak, yani siyahlığın sebebi zatı olacaktır. Bu durumda (siyahlığa) illet olan zat var olduğu müddetçe onun beyazlaması da imkânsız olacaktır.⁵² O, ayrıca birbirinden farklı olan iki şeyin bir tek bekâ ile devamlı olmasının yani, farklı mahiyetteki iki şeyin aynı devamlılık vasfını taşımasının da imkânsız olduğunu belirtmiştir.⁵³

Sonuç olarak Sâbûnî'ye göre bekâ yani devamlı oluş, var oluştan farklı olduğuna, arazlar da var olduğu halde devamlı olmadığına göre, onların kendiliklerinden var olması mümkün değildir. Var olmak için başkasına muhtaç olanın başkasını (bekâ) var kılması imkânsızdır. Bir arazın başka bir arazla var olması (kudret arazının beka arazını taşıdığı iddiasında olduğu gibi) da imkânsızdır. "Eğer bir arazın diğer bir arazla mevcut olma imkânı olsaydı hayatın kudret, hareketin de renk sayesinde mevcut olması mümkün olurdu. Bunlar imkânsız olduğuna göre bekânın kudretle var olması da imkânsızdır."⁵⁴

Sâbûnî, Mu'tezile'nin şu şekilde bir itirazda bulunabileceğini aktarır: Yukarıdaki itirazlar ancak "kudretin fiil esnasında yokluğunu" kabul edenlere yapılabilir. Şayet bir kudret fiil anına kadar devam ediyorsa -ki biz (Mu'tezile) bunu kabul ediyoruz- hiç şüphesiz fiil de kudretle meydana gelmiş olur. Fiil kadir birisinin eseri olarak ortaya çıktığından buna itiraz etmenin de bir anlamı olmayacaktır. Fiilden önceki bir kudret, teceddüd-ü emsâl⁵⁵ yoluyla kendini yenileyerek devamlılık sağlayabilir. Böylece fiil, Ehl-i sünnetin

⁵² Sâbûnî, *el-Kifâye*, 248.

⁵³ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 248; *el-Bidâye*, A. 63, T. 130-131.

⁵⁴ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 248; *el-Bidâye*, A. 63, T. 130-131.

⁵⁵ Benzerlerin, aynı mahiyette olan sıfat veya arazların yenilenmesi, yani ard arda devam etmesi demektir. A'razların her biri geçici olmakla birlikte teceddüd-ü emsâl yoluyla her bir arazın yok oluşunun peşinden onun bir misli, bir benzeri yerine geçer ve böylelikle eşyadaki araziyet sürer gider, tıpkı kesik kesik noktalardan doğrunun teşekkül etmesi gibi. İnsandaki küfür ve iman arazları da bu şekildedir (T. S. 131/7 nolu dipnot). Ayrıca bk. Cağfer Karadaş, "Teceddüd-i Emsâl", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/239-241; a.mlf, "İslam Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik -teceddüd-i emsâl, halk-ı cedid, istimrâr, hudûs-i dâim", *Usul İslam Araştırmaları* 8/8 (2007): 7-22.

iddia ettiği gibi kudretsiz değil, sürekli yenilenen “bir önceki kudretle” meydan gelmiş olur. Nitekim Ehl-i sünnet de teceddüd-ü emsâl yoluyla devamlılığı kabul etmektedir.⁵⁶

Sâbûnî, devamlı olduğu söylenen kudretin ilk zamanda fiille beraber olduğu kabul edildiği takdirde fiilden önce var olan bir kudretten bahsedilemeyeceğini, yani kendisinin de iddia ettiği gibi kudretin fiille beraber olacağını; aksi söylendiğinde ise birinci zamanda fiille beraber bulunmayıp da ikinci zamanda fiille beraber bulunan bir kudretin devamlılığından bahsedilemeyeceğini söylemiştir. Böylece o bir yandan kudretin fiilden önce olduğunu savunup diğer yandan devamlılığını savunmanın kişiyi çıkmaza sürükleyeceğini ortaya koymaya çalışmıştır. Sâbûnî Mu'tezile'nin teceddüd-ü emsâl sığınmasının da bir anlamı olmadığını belirtir ve şunları ekler: Fiil ile beraber (mukarin) bir kudret bulunuyorsa bu ya beraberindeki fiilin ya da onu takip eden diğer bir fiilin kudretidir. Birincisi kabul edilirse (Ehl-i sünnetin düşüncesi) fiilin mukarin kudretle meydana geldiği söylenmiş olur ki bunda önceki kudretin hiçbir tesiri söz konusu olamaz. Böyle bir kudretin varlığıyla yokluğu birdir. Eğer fiil ile beraber ortaya çıkan kudret onu takip eden diğer bir fiilin kudretidir denilecek olursa, şu anda gerçekleşen fiil kendisine ait bir kudretten yoksun olmuş olur. Böyle bir fiilin faili bir sonraki fiili işlemeye muktedir olsa da şu anda gerçekleşen fiili işlemeye muktedir olamaz; fiil kudretsiz ortaya çıkmış olur. Bu mümkün/caiz görülürse herhangi bir fiilin aciziyetle gerçekleşmesi de mümkün olur. Hâlbuki Mu'tezile ve onlar gibi düşünenler insan kudretinin fiilden önce bulunmasını kulun mükellef tutulması için şart koşmuştu. Şayet fiil kudret olmaksızın gerçekleşebiliyorsa insanların fiillerinden dolayı sorumlu tutulabilmesi için kudreti şart koşmanın da bir anlamı kalmamaktadır.⁵⁷

Sâbûnî ayrıca, kendisinden çok önceleri var olmakla beraber fiil anında ortada olmayan bir kudretle fiilin gerçekleşemeyeceği konusunda Mu'tezile ile aynı fikirde olduklarını, dolayısıyla çok çok önce var olan kudretle bir fiil gerçekleşemeyecekse fiilden hemen önce (bir an önce) var olan bir kudretle de gerçekleşemeyeceğini söyler. Ona göre, ikisi arasında fark yoktur, ikisi de fiili gerçekleştirmede güdüktür. Önemli olan fiil anında kudretin var olmasıdır; bu şart

⁵⁶ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 250; *el-Bidâye*, A. 63; T. 131.

⁵⁷ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 250-251; *el-Bidâye*, A. 63-64; T. 131-132.

gerçekleşmediği müddetçe kudretin başka herhangi bir anda var olmasının da bir anlamı olmayacaktır.⁵⁸

Sâbûnî'nin konuyu bu kadar irdelemesinin arkasında yatan asıl neden, muhtemelen Neseî'nin daha önce naklettiğimiz fiilden önce var olan bir kudret düşüncesinin Allah'tan müstağni olma fikrine sevk edeceğine yönelik duyduğu endişedir. Bunun içindir ki o, Allah'tan müstağni kalmanın imkânsız olduğunu, imkânsıza götüren şeyin de imkânsızlığını vurgulamıştır. Sâbûnî bu minvalde, ümmetin bütün eylemlerinde her türlü maddî ve manevî desteği yalnızca Allah'tan isteme konusunda müttefik olduğunun, şayet fiilden önce yapma kudreti insana verilmiş olsaydı bu tür bir yardım talebinde bulunmanın (duanın) da bir anlamının kalmayacağını altını önemle çizer.⁵⁹

B. Sâbûnî'ye Göre Aynı Kudretin Zıd Olan İki Şeye Elverişliliği

Mu'tezile gibi "kudretin fiilden önce geldiği"ni iddia edenler bir tek kudretin zıd olan iki şeye elverişli olabileceğini savunurken, "kudretin fiille beraber olması gerektiğini" söyleyen Ehl-i sünnet bu konuda ihtilafa düşmüştür. Eş'arîler'in çoğunluğu ve muhaddis kelimciler, elverişli olamayacağını iddia etmiştir. Ebû Hanife, bir anda olmasa da bedel (münavebe, karşılık) yoluyla elverişli olabileceğini belirtmiştir.⁶⁰ İmam Mâtürîdî'nin konu hakkındaki fikri çok net olmasa da⁶¹ Sâbûnî, Neseî'yi takip ederek Ebû Hanife'nin bu görüşüne katılmış, Eş'ariyye'den Kalânîsî, İbn Râvendî ve Ehl-i hâdisten İbn Süreyc de aynı düşüncüyü paylaşmıştır. Ebû Hanife'nin burada bahsettiği "bedel" kavramı, imanı meydana getiren kudretin imanla birleştiğinde küfürle uyumlu olmayıp sadece imana yatkın olması; iman yerine (bedel) küfürle birleştiğinde ise imana karşılık (bedel) küfre daha yatkın ve onunla uyumlu olması anlamındadır.⁶²

⁵⁸ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 251.

⁵⁹ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 251-252. Ayrıca bk. Neseî, *Tebsiratü'l-Edille*, 2/113 vd.; Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 361.

⁶⁰ Bk. Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-ekber*, 68.

⁶¹ Neseî, İmam Mâtürîdî'nin konu hakkında tarafların fikirlerini naklettiğini ancak kendi fikrini net olarak ortaya koymadığını, açıklamalarının genelinden hareketle onun "bir tek kudretin iki zıt şeye elverişli olmadığı" fikrine daha yatkın olduğu kanaatine varır. Bk. Neseî, *Tebsiratü'l-edille*, 2/117.

⁶² Bk. Sâbûnî, *el-Kifâye*, 252/9 nolu dipnot, 256. Ayrıca bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 363.

Eş'arîler aynı kudretin zıd olan iki şeye elverişliliğini şu gerekçelerle kabul etmezler: İman kudreti "tevfik" (Allah'ın yardımı), küfür kudreti ise "hızlan" (Allah'ın yardımını kesmesi) olarak isimlendirilmiştir. Şayet bir tek kudret iki zıd şeye elverişli olsaydı Allah'ın yardımıyla küfrü, yardımını kesmesiyle de imanı getirmeye uygun olması gerekirdi. Bu ise akılla uyuşmaz. Onlardan her biri şayet bir diğerine yatkın olsaydı o zaman insanların bunlardan birini tercih edip diğerini terk etmelerinin bir anlamının olmaması gerekirdi. İki zıddı bir tek kudrette birleştirmek kudretin varlığı açısından da imkânsızdır; zira söz konusu kudret biri için kullanıldığında devam etmeyip ortadan kaybolacak ve dolayısıyla zıddı olan diğeri için kullanılamayacaktır. Dolayısıyla bir tek kudret sarf edildiği tek bir şeye ait olur, iki zıt şeye olamaz.⁶³

Nesefî, Eş'arîler'in yukarıdaki düşüncesini, tıpkı imana elverişli bir kudreti olmadığı halde iman etmekle mükellef tutulan kâfirin durumu gibi "teklif-i mâlâ yutak" a sevk edeceğinden eleştirir.⁶⁴ O da Mu'tezile gibi bu itirazıyla, söz konusu düşüncenin "mecbur" olanla "muktedir" olan, "ihtiyarî filler"le "ıztırarî (zorunlu) fiiller" arasındaki farkı da ortadan kaldıracığından,⁶⁵ aslında insanın özgürlüğü ve sorumluluğu meselesinin çıkmaza sürükleneceğini belirtmek istemiştir. Sâbûnî de Nesefî gibi Ebû Hanife'nin görüşüne katılır. Ona göre hakikî kudretin vasıtalarından biri olan dilin hem yalana hem de doğruya; elin, hem hayra hem de şerre elverişli olması gibi hakikî kudret de iki zıd şeye elverişli olabilir. Konuyu taat ve ma'siyet kavramları üzerinden anlatmaya çalışan Sâbûnî, bu ikisinin sahip oldukları fiil özellikleri bakımından değil, ilahî emir ve yasağa nispetleri ve failin kastı/niyeti itibariyle farklılık gösterdiklerini söyler. Örneğin; secde fiili Allah'a yapılırsa taat, puta yapılırsa ma'siyettir. Secde eyleminde bir değişiklik olmadığı gibi secdeye ait kudrette de bir değişiklik olmaz. Ortada bir tek kudret vardır; şayet bu kudret taatle beraber olursa "tevfik", ma'siyetin yanında bulunursa "hızlan" adını alır. Ayrıca kudret, zâtî itibariyle fiilin illetidir; emre, nehye ve fâilin kasdına/niyetine nisbetle fiilin sebebi değildir. Dolayısıyla aynı kudret birbirine zıt iki şeye elverişli olmaktadır.

⁶³ Bk. Sâbûnî, *el-Kifâye*, s. 253; Eş'ârî, *el-Luma'*, 96-102; Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 363-364; Nesefî, *Tebsiratü'l-edille*, 2/163; Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 123.

⁶⁴ Nesefî, *Tebsiratü'l-edille*, 2/161-162.

⁶⁵ Nesefî, *Tebsiratü'l-edille*, 2/162.

Burada belirleyici olan, kudretin nerede yani; Allah'ın emrettikleri yönünde mi yoksa nehyettikleri yönünde mi harcandığıdır.⁶⁶

İki zıttan birine kullanılan kudretten geriye bir şey kalmayacağı için diğerine kullanılamayacağı iddiasına karşı ise Sâbûnî şunları söylemiştir: Söz konusu iddia, bir tek kudretin “genel olarak (على الاطلاق)” iki zıt şeye elverişli olduğu savunulduğu takdirde haklıdır ancak, bu elverişliliğin “bedel/münavebe yoluyla olduğu” söylendiğinde haklılığını yitirecektir. Burada “bedel/münavebeden kasıt ise söz konusu kudretle “biri olmazsa diğerinin olması, biri varsa diğerinin olmamasıdır”, yoksa Mu'tezile'nin savunduğu gibi, ikisinin bir arada olması ya da kudretin sürekliliğini doğuran birinden sonra mutlaka diğerinin gelmesi (elde edilmesi) şeklindeki bir birliklilik değildir.⁶⁷

Sâbûnî fiille beraber olan kudret anlayışıyla Eş'arîler'e katılırken aynı kudretin iki zıt şeye elverişli olup olmadığı konusunda onlardan ayrılmıştır. O böylece, Mu'tezile'nin fiille beraber, ancak sadece o fiile yönelik olan kudretin cebre götüreceği eleştirilerine, bulmuş olduğu bu yöntemle bir nevi cevap vermiştir. Böylece kişi iki zıt şeye elverişli olan bu kudretini hayra ya da şerre yönlendirmesiyle hür bir eylemde bulunmakta ve fiillerinin sorumluluğunu üstlenebilmektedir.

Sonuç

Bütün Kelâm ekolleri tenzihçi bir yaklaşımla Allah'ın zulüm ve sefah işlemeyeceği, adaletle ve hikmetle davrandığı konusunda fikir birliği içindedir. Ancak çirkin ya da sefah olarak nitelendirilen bir takım olguların varlığı, bunların gerçekleştiricisinin veya sorumlusunun kim olduğu sorusunu zihinlere getirmektedir. Şayet Allah zulüm ve sefah işlemekten münezzeh ise geriye şer olarak nitelendirilen eylemlerin sahibi olarak insan kalmaktadır. Buradan hareketle Mu'tezile insanı, iyi ya da kötü fiillerin yaratıcısı olarak kabul etmiştir. Mu'tezile'ye göre bu, insanı özgür kılmanın ve dolayısıyla sorumlu tutmanın zorunlu şartıdır. Zira ancak hür bir şekilde eylemlerini gerçekleştiren kişiler sorumlu tutulabilirler. Eylemleri özgürce yapabilmenin koşulu ise Tanrı da dâhil dışarıdan bir

⁶⁶ Sâbûnî, *el-Kifâye*, s. 254; *el-Bidâye*, A. 64; T. 132-133. Krş. Ebû Hanîfe, *İmâm-ı Azamın Beş Eseri*, 68, 71, 58-60; Neseî, *Tebsiratü'l-edille*, 2/161-163

⁶⁷ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 254-256.

müdahalenin olmamasıdır. Ancak bu suretle kişi eylemlerinin sorumluluğunu üzerine alabilir.

Yaratma sıfatına bir tek Allah'ın sahip olacağını savunan Ehl-i sünnet bu konuda Mu'tezile'nin karşısında yer almış ve insanın yaratıcı (hâlik) olamayacağını, hayrın ve şerrin yaratıcısının Allah olduğunu iddia etmiştir. Mu'tezile burada haklı olarak Ehl-i sünnetin bu düşüncesinin insandan sorumluluğu ve hürriyetini tamamen aldığı, bütün sorumluluğu Allah'ın üzerine yıktığını söyleyerek itirazda bulunmuştur. Bu durumda Peygamber ve kitap göndermek, imtihan, ilahi ceza ve mükâfat, ahiret hayatı, cennet ve cehennem vs. olguların tamamı anlamını yitirecektir. Ehl-i sünnet tam da burada kesb kavramını devreye sokmuş, fiillerin yaratma (halk) boyutuyla Allah'a kesb boyutuyla da insanlara ait olduğunu vurgulamıştır. Burada dikkati çeken en önemli nokta, tarifi tam olarak yapılamayan kesb kavramının mahiyetinden ziyade işlevidir: İnsan, eylemlerinin kesb edicisidir yani kazananı, elde edenidir, dolayısıyla da sorumludur.

Sünnî-Mâtürîdî paradigmanın savunucularından olan Nûreddîn es-Sâbûnî Ehl-i sünnetin çizgisini takip ederek yaratma (halk) kavramını Allah'a kesb kavramını da insana izafe etmiş, böylece insanın eylemlerinden sorumlu olduğunu vurgulamak istemiştir. Onun özellikle kesbe yüklediği "hakiki fiil" özelliği bu sorumluluğu temellendiren en önemli unsurdur. Eş'arîler farklı olarak, insanın kesbine mecazi anlamda fiil ismini vermiş ve hakiki fiil sahibinin sadece Allah olacağını söyleyerek cebri anlayışa yaklaşmış, böylece Mu'tezile'nin haklı eleştirilerine maruz kalmıştır. Sâbûnî, fiillerin hakiki anlamda hem Allah'a hem de insanlara nisbet edilebileceğini belirtmiş, insanın irade ve kudreti dışında gerçekleşen fiillere halk; irade ve kudretiyle gerçekleşen fiillere ise kesb adını vererek Mu'tezile'ye yaklaşmıştır denebilir. Onun özellikle "şekil ve suret vermek" şeklinde anlam verildiği taktirde "halk" kavramının insanlar için de kullanılabilirliğini söylemesi, Mu'tezile'nin de ilahî halk ile beşerî halk arasında keskin bir ayırım gözetmesi, bu iki kelâm ekolünün bazı tartışmalarının lafzî olmaktan öteye gitmediğinin örneklerinden birini oluşturmuştur.

İnsanın kendisine Allah tarafından verilmiş bir kudretle eylemlerini gerçekleştirmeye muktedir olduğunu belirten Sâbûnî, bu kudretin fiille beraber ve devamsız olduğu teziyle, insanın Allah'a

ihtiyaç duymadan fillerini asla gerçekleştiremeyeceğini vurgulamak istemiştir. Sâbûnî, kudretin her fiilde yeniden yaratılması (teceddüdü emsâl) düşüncesini de bu açıdan değerli bulmuş ve insanın Allah'la bağlantısının kesintisiz bir şekilde devamının önemine işaret etmiştir. O ayrıca fiilden önce var olan bir kudret düşüncesini, teklif-i mala yutaka gireceğinden reddetmiştir. Fiil anında Allah tarafında yaratılan ve sadece o fiile ait olan bir kudret anlayışının insanları cebre sürüklediğine dair eleştirilere ise Ebû Hanîfe'ye ait olan kudretin iki zıt şeye elverişli olduğu ve bunu da münavebe (bedel) yoluyla gerçekleştirdiği teziyle açıklık getirerek insanın eylemlerindeki hürriyetine ve sorumluluğuna göndermede bulunmuştur. Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin de kabul ettiği ancak İmam Mâtürîdî'nin kabul etmediği bu düşünce, Nesefî'nin tam bir İmam Mâtürîdî taklitçisi olmadığını, Sâbûnî'nin de Mâtürîdî'den ziyade Nesefî takipçisi olduğunu göstermesi açısından ayrıca önemlidir.

Kaynakça

- Âmidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Mummed b. Ebî Ali Seyfüddîn. *Ğâyetü'l-merâm fi 'ilmi'l-Kelâm*. Tahk. Hasan Mahmûd Abdüllatîf. Kâhire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1391/1971.
- Arslan, Hulusi. "Mutezilî Düşüncede İlahi Fiil İnsani Fiil Ayırımı ve Bu Ayırımın Temel Kriterleri". *Dinî Araştırmalar Dergisi* 6 (2003): 55-73.
- Aydın, Osman. "Dirâr b. 'Amr ve Mu'tezile'nin Teşekkül Sürecindeki Yeri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (1999): 661-689.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânu firketi'n-nâciyeti minhum*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîdeti, 1977.
- _____. *Usûlü'd-dîn*. Beyrut: Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1401/ 1981.
- Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *Lüme'u'l-edille fi kavâidi akâidi Ehl-i sünneti ve'l-cemâ'e*. Tahk. Fevkiye Huseyn Mahmûd. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1385/1965.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *el-Fıkhü'l-ekber (İmâmı Azamın Beş Eseri içinde)*. Çev. Mustafa Öz. İstanbul: Kalem Yayıncılık, 19881.
- Eş'ârî, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bîşr. *el-Luma' fi reddi 'alâ ehl-i'z-zeyğî ve'l-bida'*. Tahk. Hamûde Ğarâbe. Kahire: Mecmeu'l-Buhûsü'l-İslâmiyye, 1975.
- İbn Hacer el-'Askalânî. Ebü'l -Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhamme. *Lisânü'l-Mîzân*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1406/1987.
- İbnü'l-Mürtedâ, Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtü'l-Mu'tezile ev el-münyetü ve'l-emel*. Tahk. Suvesineh Diflûd, Filzer. Beyrut: Matbaatü'l-Kâsûlîkiyye, 1380/1961.

- Îcî, Ebü'l-Fadl Adüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Abdilğaffâr. *el-Mevâkif fî 'ilmi'l-Kelâm*. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Karadaş, Çağfer. "İslam Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik -teceddüd-i emsâl, halk-ı cedid, istimrâr, hudûs-i dâim". *Usul İslam Araştırmaları* 8/8 (2007): 7-22.
- _____. "Teceddüd-i Emsâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/239-241. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Kâdî Abdülcebâr, Ebu'l-Hasen İmâdüddîn Abdülcebâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. Tahk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü'l-vehbe, 1965.
- _____. *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile ve mubâyenuhutuhum li sâiri'l-muhâlifin*. Tahk. Fuâd Seyyid. Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1393/1974.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî. *Kitâbü't-tevhîd*. Tahk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Arûçi. 3. Baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Tebziratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. Tahk. Hüseyin Atay, Ş. Ali Düzgün. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed Hüseyin b. Abdilkerîm. *Usûlü'd-dîn*. Tahk. Hâniz Beyter Lins. Kahire, Dâru'l-İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, 1383/1963.
- Sâbûnî, Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. *el-Kifâye fi'l-hidâye*. Tahk. Muhammed Arûçi. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- _____. *el-Bidâye fi usûli'd-dîn (Mâtürîdiyye Akâidi)*. Çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. Haz. Abdüllatîf Muhammed el-Abd. Kahire: Mektebetü'l-Enclu'l-Mısriyye, 1977.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mesûd b. Ömer eş-Şâfiî. *Şerhu'l-Mekâsid*. İstanbul: Dârüs-Saâde, 1305.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İslam Kelâmında A'raz nazariyesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/6 (İstanbul 1993): 71-83.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992.

